

İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: EKONOMİK SORUNLAR VE FIRSATLAR

Nurbay SEY^a

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru: 6 Aralık 2019
Kabul: 31 Haziran 2020

JEL Sınıflandırma:

F15
R11
R58

Anahtar Kavramlar:

İslam İşbirliği
Teşkilatı,
Ticaret, Kalkınma

ÖZ

İslam İşbirliği Teşkilatı, nüfusu itibarıyla Birleşmiş Milletler'den sonra dünyadaki en büyük uluslararası kuruluş olmasına karşın, ekonomik açıdan benzerleri ile yarışamayacak durumdadır. Toplamda 57 ülkenin üyesi bulunduğu örgütün temel sorunu üye ülkelerin ekonomik gelişmişlikleri arasındaki farktır. Üye ülkelerin bir kısmı zengin doğal kaynaklara sahipken diğer önemli bir kısmı, yüksek işsizlik ve yetersiz üretim gibi sorunlar yaşamaktadır. Dolayısıyla bu anlamda farklı gelişmişlik düzeylerine sahip bu ülkelerin Avrupa Birliği ve benzeri yapılanmalar gibi ortak ekonomi politikaları üretmeleri kısa vadede mümkün gözükmemektedir. Keza örgüt içinde benzer gelişmişlik seviyelerine sahip ülkelerin de bu doğrultuda bir çaba içinde olmadıkları gözükmemektedir. Ayrıca üye ülkeler arasındaki ticaret hacmi de potansiyelin çok altında kalmaktadır. Tüm bu durumların varlığı çalışmanın amacını ortaya koymaktadır. Çalışmanın amacı, beşeri ve doğal kaynaklar bakımından zengin olan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın mevcut ekonomik yapısını incelemek ve taşıdığı potansiyellere rağmen istenen ölçüde başarı ortaya koyamamasının nedenlerini sorgulamaktır.

^a Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, E-posta: seynurbay@ibu.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0003-4125-8297>

A REVIEW ON THE ORGANISATION OF ISLAMIC COOPERATION: ECONOMIC PROBLEMS AND OPPORTUNITIES

Nurbay SEY^b

Bolu Abant İzzet Baysal University, Turkey

ARTICLE INFO

Article history:

Received: December 6, 2019

Accepted: June 31, 2020

JEL Classification:

F15

R11

R58

Keywords:

The Organisation of Islamic
Cooperation,
Trade,
Development

ABSTRACT

The Organisation of Islamic Cooperation, although it its the most populated organisation in the world after the United Nations, it is very far from its counterparts in terms of cooperation between member states. The main problem of the organisation which has 57 members is the difference between the economic developments of the member states. While some of the member states have rich natural resources, others face problems such as high unemployment and insufficient production. Therefore, in the short term it is seem impossible for these countries with different levels of development to produce common economic policies such as the European Union and similar structures. However, it is also seems that member states which has similar levels of development are not making an effort to make common economic policies. Moreover, the volume of trade between the Member States remains well below the potential. The aim of this study is to examine the current economic structure of the Organisation of Islamic Cooperation, which is rich in human and natural resources, and to question the reasons its failure to achieve the desired economic success despite its potential.

^b Faculty of Economics and Administrative Sciences, Bolu Abant İzzet Baysal University, E-mail: seynurbay@ibu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4125-8297>

To cite this article: Sey, N. (2020). A Review on the Organisation of Islamic Cooperation: Economic Problems and Opportunities. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 6(1), 55-74.

© IZU International Research Center for Islamic Economics and Finance. All rights reserved.

Dünya genelinde ticarete yaşanan serbestleşmenin sonucunda ülkeler kendilerine coğrafi, sosyal, dini veya kültürel anlamda yakın olan diğer ülkelerle küresel ya da bölgesel işbirliği içerisine girmeye başlamışlardır. İslam İşbirliği Teşkilatı da bu anlamda dini ortaklığa dayanan küresel bir ekonomik işbirliği örgütüdür.

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın asıl amacı; üye ülkeler arasında işbirliğini arttırıcı politikalar geliştirip uygulayarak üye ülkelere fayda sağlamaktır. Bu anlamda İİT kuruluşundan itibaren birçok alanda önemli başarılar gerçekleştirmiştir. Fakat üye ülkelerin nüfusları ve yayıldıkları coğrafyanın büyüklüğü dikkate alındığında İİT'nin şimdiki dek potansiyelinin çok altında bir performans sergilediği ve üye ülkelere istenen düzeyde fayda sağlayamadığı söylenebilir. Dolayısıyla bu çalışmada yaşanan bu sıkıntılarının nedenleri ve çözüm önerileri üzerinde durulmuştur.

Çalışmada İİT'nin kuruluş süreci ve amaçları ortaya konulduktan sonra örgütün yapısı ile organları incelenmiştir. Ayrıca çalışmada işbirliğinin en önemli ayağı olan ticaretin mevcut durumu ile taşıdığı potansiyeller ve İİT'nin bu alanda ortaya koyduğu uygulamalar konu edilmiştir. Daha sonra bu çalışmada İslam İşbirliği Teşkilatı'nın sahip olduğu avantajlar değerlendirilmiş ve işbirliğinin artışının önündeki engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik uygulanan politikalardan bahsedilmiştir.

Literatür Değerlendirmesi

Yapılan bir çok araştırmada bölgeler veya ülkeler arasında yapılan ekonomik işbirliklerin, üretimde verimliliği ve ticareti arttırdığını ortaya koymaktadır. Panasyuk, Novenkova, Chalova ve Anopchenko (2013), Tataristan'ın Rusya'nın diğer bölgeleri ile artan ekonomik işbirliğinin sonucunda işgücünü doğru şekilde kanalize ettiğini ve bu durumun Tataristan'da toplam üretimini ve üretim kalitesinin arttığını tespit etmişlerdir. Ayrıca çalışmada bu durumun Tataristan'a yakın bölgelere de dışsalılık yarattığı ortaya konmuştur. Martin (1999), 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın güçlenen ekonomisinde uluslararası işbirliğinin büyük bir rol oynadığına değinmiştir. Buna göre bu tür ilişkiler kaynakları etkin şekilde bir araya getirebilmenin önemli bir unsurudur. Gabriela (2013) çalışmasında, dünyada ticaret ve ekonominin seyrinin değiştiğini tespit etmiş ve bu değişime ayak uydurabilmek adına uluslararası işbirliklere dahil olmanın önemine vurgu yapmıştır. Gerek ihracat pazarının genişlemesi gerekse de üretim için ihtiyaç duyulan ürünlerin tedarik edilebilmesi adına uluslararası işbirlikleri, ülkelere fayda sağlamaktadır. Sonu (2010) ise bölgesel ekonomik işbirliklerin özellikle gelişmemiş ülkeler için sorunların aşılması noktasında önemli bir kazanım olduğunu ortaya koymuştur. Gorg ve Greenaway 2004 yılında yaptıkları çalışmada ekonomik işbirlikleri

sonucunda zengin ülkelerden fakir ülkelere yapılan yatırımların artacağı teorisi üzerine çalışmışlardır. Gorg ve Greenaway'e göre artan bu yatırımlardan her iki taraf da yarar sağlayacaktır. Zengin ülkeler bu yatırımlar sonucunda gelirlerini arttırırken, fakir ülkelerde ise istihdam ve üretim artışı yaşanacaktır. Ayrıca bu yatırımlar sonucunda zengin ülkelerden fakir ülkelere üretim ve ticaret anlamında bilgi transferi gerçekleşecek ve fakir ülkelerin yeterli sermaye birikimi sağlamalarının ardından gelişimleri hızlanacaktır.

İslam İşbirliği Teşkilat'ı hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında ise İİT'nin taşıdığı potansiyele rağmen yeterince bir gelişme göstermediği konusu üzerinde durulmuştur. Uslu (2018), İslam İşbirliği Teşkilatı'nın sorunları üzerine yaptığı çalışmanın sonuç kısmında İİT'nin potansiyeline vurgu yapmış ve örgütün, kuruluşundan buyana çok büyük bir ilerleme kat etmediğini tespit etmiştir. Akgül (2013), Çekim Modeli bağlamında İİT ülkeleri arasındaki ticari ilişkileri değerlendirmiş, üye ülkeler arasında var olan kültürel ve kurumsal farklılıkların işbirliklerini önlediği sonucuna varmıştır. Arslan (2014), İslam ülkeleri arasında işbirliğinin geliştirilmesi noktasında uzun yıllardır bir uğraşın olduğuna vurgu yapmış ve bu noktada İSEDAK'ı öne çıkartmıştır. Fakat Arslan bu uğraşların yeterli olmadığını vurgulayarak henüz işbirliği yapılmamış fakat yapılması mümkün bir çok noktaya temas etmiştir. Jeffery (2018), 21. Yüzyılda İİT'nin mevcut sorunlarını değerlendirmiştir. Çalışmada küreselleşmenin kurumların yapısını önemli ölçüde değiştirdiğini belirten Jeffery, İİT'nin istenen düzeyde gelişme göstermemesine karşın orta büyüklükteki projelerdeki başarılarına dikkat çekmiştir. Öztürk (2018), İslam İşbirliği Teşkilatı'nın dünya ticareti içerisindeki durumunu değerlendirdiği çalışmanın sonuç bölümünde İİT ülkelerinin ticarettiki payının düşüklüğüne vurgu yapmıştır. Aynı çalışmada İİT ülkeleri arasındaki ticari faaliyetlerin yetersizliği de ortaya konmuştur.

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Genel Özellikleri

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın öncesindeki kuruluş olan İslam Konferansı Örgütü, 21 Ağustos 1969 yılında Kudüs'teki, Al-Aksa Mescidi'nin kundaklanmasına tepki olarak 22-25 Eylül 1969 yılında Rabat'ta ilk defa düzenlenen İslam Zirve Konferansı'nda alınan bir karar ile 1971 yılında kurulmuştur. Ülke nüfusunun çoğunluğunun veya önemli bir kısmının Müslüman olduğu 57 üye ülkeye sahip örgütün ismi 2011 yılında Kazakistan'ın başkenti Astana'da düzenlenen zirvede İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) olarak değiştirilmiştir.

Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 24 ülke tarafından kurulmuş olan İslam İşbirliği Teşkilatı, Fildişi Sahilleri'nin 2001 yılında örgüte katılmasıyla birlikte üye ülke sayısını 57'ye yükselmiştir. Ancak Suriye'nin üyeliğinin 2012 yılında askıya alınması neticesinde ise örgüte üye ülke sayısı 56'ya gerilemiştir

(Alsharif, 2012). Nihayet 2016 yılında Guyana'nın katılımı ile teşkilatın üye sayısı resmi internet sitesinde yazıldığı üzere tekrar 57 olmuştur.

Birleşmiş Milletler'den sonra dünyadaki en büyük ikinci uluslararası örgüt olan İslam İşbirliği Teşkilatı gerek nüfus gerekse de doğal kaynaklar bakımından oldukça zengindir. Öyle ki dünya ekonomisi açısından önemli gelir kaynağı teşkil eden petrolün %65'i ile doğalgazın %51'i üye ülkeler tarafından çıkarılmaktadır. Ayrıca örgüte üye ülkelerin toplam nüfusu dünya nüfusunun beşte biridir. Bu anlamda örgüt gerek beşeri sermaye gerekse de doğal kaynaklar bakımından önemli bir ekonomik potansiyel barındırmaktadır (Arslan, İslam Ülkeleri Arasında İşbirliğine Giden Yolda Yeni Arayışlar, 2014).

İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkelerin coğrafi dağılımlarına bakıldığında ise Asya ve Afrika ülkelerinin çoğunluğu oluşturduğu gözükmemektedir. Avrupa'dan sadece Türkiye ve Arnavutluk'un bulunduğu örgütte, Amerika Kıta'sından Surinam ve Guyana bulunmaktadır. Bu anlamda örgütün 4 kıtaya yayıldığı söylemek mümkün olsa da asıl etki alanı Asya ve Afrika'dır. 57 katılımcı üye dışında 5 gözlemci üyenin de bulunduğu örgütün merkezi Cidde olup resmi dilleri Fransızca, İngilizce ve Arapçadır.

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Yapısı ve Organları

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın temelde 3 toplamda 11 organı bulunmaktadır. En önemli üç organı Zirve Konferansları, Dışişleri Bakanları Konferansları ve Genel Sekreterliktir. Zirve konferansları olağandışı bir durum olmadığı sürece ülke kralları veya devlet başkanlarının katılımıyla her 3 yılda bir yapılmaktadır. Bu toplantılarda genel olarak İslam ülkelerinin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel sorunları konuşulmakta ve bu sorunların üstesinden gelmek için yapılması gereken faaliyetler ortaya konmaktadır.

Üye ülkelerin dışişleri bakanlarından oluşan Dışişleri Bakanları Konferansları ise her yıl farklı bir ülkede yapılmaktadır. Asıl amacı Zirve Konferans'larında alınan kararların uygulamalarının denetimini yapmak olan konseyin diğer amaçları; İslam İşbirliği Teşkilatı ile Birleşmiş Milletler arasında koordinasyon sağlamak, bütçeyi belirlemek, gerekli gördüğü noktada yeni organ veya komitelerin kurulmasına yönelik karar almak, Genel Sekreter ve yardımcılarını atamaktır.

Örgütün yürütme organı olan Genel Sekreterliğin başlıca görevi ise örgüte üye ülkeler arasında haberleşme faaliyetlerini yürüterek Dışişleri Bakanları Konferansı'nda alınan kararların uygulamalarını izlemek, bunları raporlamak ve ihtiyaç duyulması halinde gerekli destekleri sağlamaktır. Yürütme organının en üst düzey yöneticisi olan Genel Sekreter aksi bir durum olmadıkça Dışişleri Bakanları Konseyi tarafından üst üste en fazla iki dönem olmak üzere 5 yıllığına

atanır ve görevde kaldığı sürece alacağı kararlarda herhangi bir ülke tarafından emir almadan bağımsız hareket eder.

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın temel hedeflerini gerçekleştirmek için var olan organlarının dışında spesifik alanlardaki hedeflerini gerçekleştirmek için kurduğu dört temel komitesi de bulunmaktadır. Üye devletlerin ilgili bakanlarının katıldığı bu komiteler şunlardır; (Üstün, 2016).

- Kudüs Komitesi
- İslam İşbirliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK, COMCEC)
- Enformasyon ve Kültürel İşler Daimi Komitesi (COMIAC)
- Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Daimi Komitesi (COMSTECH)

Bu komiteler arasında siyasi ve dini yönden öne çıkan tek komite Kudüs Komitesi'dir. Merkezi Rabat'ta bulunan 1975 yılında kurulan Kudüs Komitesi'nin temel amacı, Kudüs başta olmak üzere Filistin'in çeşitli şehirlerinde yaşayan insanlara ekonomik yönden yapılan yardımları koordine etmektir. Bunun dışında komite, başta Mescidi Aksa olmak üzere Kudüs ve çevresinde bulunan, Dini açıdan kutsal kabul edilen yapıların korunması için alınması gereken tedbirleri belirleyerek gerekli uygulamaların yapılmasını takip etmektedir (OIC, 2018).

Kudüs Komitesi dışında kalan diğer komiteler; ülkelerin ekonomik ve sosyal anlamda gelişmelerini sağlamak ve üye ülkelerin bu alanlarda birbirleriyle olan ilişkilerini arttırmak amacıyla kurulmuştur. Bu anlamda İİT'nin sadece siyasi ve dini bir örgüt olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle İslam İşbirliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK veya COMCEC) bu komiteler arasında ülkelerin ekonomik kalkınma seviyelerinin artmasına yönelik proje ve çalışmalar geliştirmektedir.

İİT'nin ekonomi politikalarını belirleme noktasında önemli bir işlev gören İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik Ve Sosyal Araştırma Ve Eğitim Merkezi (SESRIC) de gene örgütün önemli bir parçası olarak görülmektedir. İİT ülkeleri arasında ekonomik işbirliğini sağlamak ve üye ülkelerin kalkınma süreçlerine yardımcı olabilmek adına 1978 yılında Ankara'da kurulan SESRIC genel olarak; İİT ülkelerinin durumlarını istatistiki olarak değerlendirerek ihtiyaçlarını belirler ve bu doğrultuda üye devletlerin yararlanabileceği önerileri yayımlar. Ayrıca SESRIC, çeşitli konularda eğitim ve konferanslar düzenleyerek üye ülkeler arasındaki potansiyel ekonomik işbirliklerini görünür hale getirir.

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Hedefleri

Başlarda siyasi bir form olarak ortaya çıkan örgüt, ilerleyen yıllarda ekonomik ve sosyal alanda da kendini göstermiştir. İİT'nin amaçları ve örgüt bünyesinde faaliyet yürüten organlar incelendiğinde teşkilatın İslam ülkeleri arasında ekonomik ve sosyal gelişmeyi de önemseyip öncelendiği anlaşılmaktadır. Ana amacı üye ülkeler arasında dayanışma ve işbirliğini sağlamak olan örgütün diğer önemli hedefleri şunlardır: (Kayaoğlu, 2015)

- Ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel ve diğer önemli alanlarda üye ülkeler arasında işbirliğini arttırmak,
- Müslüman ülkelerde uygulanan sömürgecilik faaliyetlerini önlemek ve sonlandırmak,
- Açlıkla mücadele etmek, yoksulluğu ortadan kaldırmak ve her ülkenin temel besinlere ulaşmasını sağlamak,
- Üye ülkelerde var olan etnik ve dini çatışmaları sonlandırarak barış ortamını sağlamak,
- Dini açıdan kutsal kabul edilen şehir ve yapıların korunmasını sağlamaktır.

Örgütün amaçlarını gerçekleştirme noktasında ortaya koyduğu performans incelendiğinde ise istenilen düzeyde bir başarının ortaya konmadığı görülmektedir. İİT üye ülkelerin bir çoğu coğrafi olarak birbirlerine yakın olmalarına karşın gerek ekonomik gerekse de sosyal anlamda amaçlanan düzeyde bir işbirliği ve dayanışma sağlayamamışlardır.

İİT'nin etkisizliğinin en önemli nedeni üye ülkelerin sosyo-kültürel yapıları ile ekonomik gelişmişlik düzeylerinin farklı seviyede olmasıdır. Bu durum her ülkenin hedefini farklılaştırmakta ve üyeler arasında işbirliğine varılamama sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Ayrıca üye ülkelerin kendi aralarında veya üye olmayan diğer ülkelerle yaşadıkları sorunlar ülkeleri farklı siyasi politikalar geliştirmeye itmekte ve dolayısıyla bu durum İİT'nin etkin çalışmasına engel olmaktadır. Kuruluşun etkisizliğinin bir diğer nedeni de örgütün finansörlüğünün sadece 7 ülke (Suudi Arabistan, İran, Kuveyt, Libya, Birleşik Arap Emirlikleri, Malezya ve Türkiye) tarafından yapılıyor olmasıdır (Ataman & Gökşen, 2004). Bu durum örgütü hem mali yönden zayıf kılmakta hem de örgütün karar alma sürecinde bu 7 ülkenin etkinliğini arttırarak, kararların çoğulcu şekilde alınmasının önüne geçmektedir.

Sonuç olarak İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkelerin dünya ticaretindeki payları düşünüldüğünde ulaşılması amaçlanan hedeflerin ütöpik olmadığı fakat amaçlara ulaşmak için ortaya konan çabanın yetersiz olduğu gözükmektedir.

Bu anlamda İİT'nin hedeflerine ulaşabilmesi için üye ülkelerin daha koordine çalışmaları ve alınan kararları istikrarlı şekilde uygulamaları gerekmektedir.

İslam Ülkeleri Arasında Ticari İşbirliği ve İSEDAK

İslam İşbirliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi, üye ülkelerin ekonomik kalkınmalarını sağlamak, üye ülkeler arasındaki ekonomik işbirliklerini arttırmak ve İslam ülkelerde yaşanan ekonomik sorunları çözmek amacıyla 1981 yılında Mekke'de düzenlenen 3. İslam Zirvesi'nde alınan bir karar ile kurulmuştur (Dabour N. M., 2004). Bu zirvede İSEDAK'ın görevleri de ortaya konmuştur. Bu görevler şunlardır: (İSEDAK, 2019)

- Üye ülkelerde yaşanan ekonomik sorunlara çözüm getirerek ülkelerin kalkınmalarına katkıda bulunmak
- Üye ülkelerin refah seviyelerini arttırmak
- Üye ülkelere arasında ticari faaliyetlerin ve işbirliğinin gelişmesi için gerekli çalışmaları yapmak
- Üye ülkelerin ticari ve ekonomik kapasitelerinin artırılmasına yönelik gerekli programları yapmak ve bunları uygulamak
- Üye ülkelerin ekonomik ve ticari konularda uluslararası düzeyde ortak hareket etmesini sağlamak
- Üye ülkeler arasında var olan işbirliğinin devam etmesine yönelik gerekli koordinasyon faaliyetlerini yürütmektir.

İSEDAK amaçlarını gerçekleştirebilmek için birçok konuda işbirliğini mümkün kılacak çalışma alanları belirlemiştir. Bu çalışma alanları; ticaret, ulaştırma, turizm, tarım, yoksulluğun azaltılması, mali işbirliği ve özel sektörün işbirliğini kapsamaktadır.

İSEDAK'ın ticaret konusunda işbirliğini sağlamaya yönelik gerçekleştirdiği en önemli proje ise üye ülkeler arasında Tercihli Ticaret Sistemi'ni hayata geçirmesidir. Bu proje ile birlikte üye ülkeler arasında ticaretin serbestleşmesi, çeşitli ürünlerde var olan gümrük tarifelerinin aşamalı olarak kaldırılması ve bu sayede üye ülkeler arasında ticaretin artırılması hedeflenmiştir (Akgül, Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) İle İlişkileri ve Ticari Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı, 2013).

Ticaretin süreklilik ve hız kazanması için de üye ülkeler arasında ulaştırma faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik olarak çeşitli projeler geliştirmektedir. Bu doğrultuda "İslam Ülkelerinde Ulaşım Altyapısının Planlanması" adlı rapor 2018 yılında İSEDAK tarafından hazırlanmış ve bu ülkelerde ticari faaliyetlerin artması için ulaşım alanında atılması gereken adımlar tespit edilmeye çalışmıştır (COMCEC, 2018).

İSEDAK'ın turizm alanında yaptığı çalışmalara bakıldığında ise “Müslüman Dostu Turizm (MDT)” projesi öne çıkmaktadır. İSEDAK İslam hassasiyeti taşıyan insanların konakladıkları oteller için gerekli standartları ortaya koymuş ve bu sayede bu standartları taşıyan otellere sertifika vererek bu otellerde konaklayan kişi sayısının artmasına katkıda bulunmuştur. İİT'ye üye ülkelerin bazı vatandaşlarının İslami hassasiyet taşımaları sebebiyle, üye ülkelerde MDT sertifikasına sahip çeşitli otellerin açılmasının o ülkelerin turizm gelirine önemli katkılar sunacağı açıktır. Bu anlamda MDT sertifikasının tüketicide bir güven unsuru yarattığı ve dolayısıyla İSEDAK'ın bu projesinin anlamlı olduğu söylenebilir.

İSEDAK'ın önemli işbirliği alanlarından bir diğeri de tarımdır. Nitekim Kasım 2009'da İstanbul'da gerçekleştirilen İSEDAK Ekonomik Zirvesi'nde tarım öncelikli sektör olarak belirlenmiştir (COMCEC, 2009). İSEDAK üye ülkelerin tarımsal ürünlerde arz ve taleplerini ortaya koyarak bu ürünlerde üye ülkeler arasında ticaretin gelişmesi için koordinasyon görevi yürütmektedir. Bunun yanında İSEDAK gıda güvenliği, verimlilik, üretkenlik gibi alanlarda bilgi ve tecrübelerin paylaşılması adına çeşitli çalıştaylar düzenlemektedir.

İSEDAK ayrıca İİT'ye üye ülkelerde açlık ve yoksulluğun azaltılması ve kalkınmanın sürdürülebilir hale gelmesine yönelik olarak çalışmalar yapmaktadır. Bu doğrultuda İSEDAK; Kalkınma İçin İslam Dayanışma Fonu (ISFD), Afrika İçin Özel Kalkınma Programı (SPDA), İİT'ye Üye Ülkeleri İçin Mesleki Eğitim ve Öğretim Programını (İİT-VET) hazırlamıştır. Ayrıca Birleşmiş Milletler'in hazırladığı Binyıl Kalkınma Hedeflerine benzer şekilde 2030 yılına gelindiğinde küresel ölçekte yoksulluğun bitirilmesini amaçlayan Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini (SDH) de ortaya konmuştur.

İslam İşbirliği Teşkilatına üye ülkeler arasında finans alanında da işbirliğini hedefleyen İSEDAK, bu doğrultuda “İİT Üyesi Devletler Menkul Kıymetler Borsaları Forumu” ve “İSEDAK Sermaye Piyasaları Düzenleyici Forumu”nu kurmuştur. Kurulan bu formlarla hem üye ülkelerde finansal alanlarda bir standardın yakalanması hem de üye ülkeler arasında finansal yatırımların artması hedeflenmiştir. İSEDAK özellikle son yıllarda güçlenen İslami Finans ve Bankacılık alanlarının düzenlenmesinde de etkin bir rol oynamaktadır.

İSEDAK'ın bir diğer önemli işlevi ise üye ülkelerde faaliyet yürüten özel sektörleri bir araya getirmektir. Üye ülkeler arasında yapılan özel sektör yatırımlarının etkin bir şekilde yürütülebilmesi adına gerek toplantılar gerekse de fuarlar düzenleyerek yatırım arz ve taleplerinin ortaya konulmasına yardım eder. Bununla birlikte İSEDAK özel sektör ticaretinin gelişmesi adına şirketler arasında koordinasyon görevi yürütmektedir.

Sonuç olarak ISEDAK birçok ekonomik ve ticari konuda üye ülkeler arasında işbirliğinin sağlanması adına yönelik olarak faaliyetler yürütmekte ve bu sayede üye ülkelerin kalkınmalarına katkı sunmaya çalışmaktadır. Her ne kadar kuruluşundan günümüze kadar olan dönemde birçok başarıya imza atmış olsa da büyüklüğü dikkate alınıp emsalleri ile kıyaslandığında, şimdiye dek ortaya koyduğu performansın istenilen ölçüde olmadığı gözükmektedir.

İslam Kalkınma Bankası Grubu

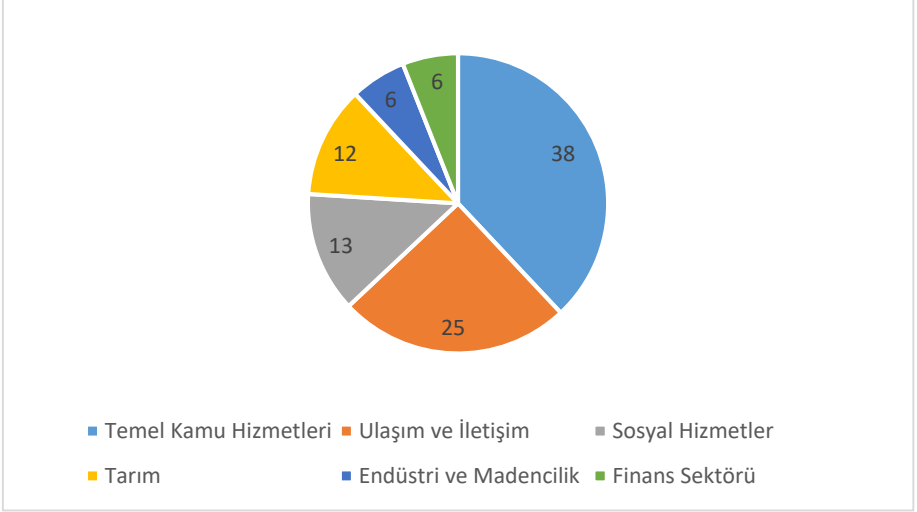
İİT ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliğinin gelişmesi adına İslam Kalkınma Bankası Grubu'nun (İKB) da önemli adımlar attığı görülmektedir. İKB Grubu bünyesinde 5 farklı kuruluşu barındıran çatı bir finansal birliktir. 1973 yılından kurulan bu birliğin bünyesinde İslam Kalkınma Bankası (IDB), İslam Araştırma ve Eğitim Enstitüsü (IRTI), Özel Sektörün Gelişimi İçin İslami Kurum (IDB), Yatırım ve İhracat Kredi Sigorta Kurumu (ICIEC) ve Uluslararası İslam Ticaret Finans Kurumu (ITFC) bulunmaktadır. İslam Kalkınma Bankası Grubu'nun temel işlevleri şunlardır; (Awwal, 2009).

- İİT ülkelerinde özel sektörün gelişimi için kaynak ve bilgi sağlama
- Üye ülkeler arasında faktör hareketliliğini artırma,
- İhracat ve yatırımlar için finans sağlama,
- Gerekli görülmesi üzerine devletlere kredi verme,
- İslami bankacılığı geliştirme,
- Gelişmemiş veya az gelişmiş İİT ülkelerde alt yapı sorunlarını çözme

İslam Kalkınma Bankası Grubu kuruluşundan buyana bir çok projeye imza atmıştır. Öyle ki 1973 yılından 2018 yılının sonuna kadar 9375 projeyi hayata geçirmiş ve bu projelere toplamda 193 milyar Amerikan Dolar'ı değerinde finansman sağlamıştır. Şekil 1'de projeler için ayrılan finansmanın sektörler bazında dağılımları gösterilmiştir (İKB, 2016, 2017, 2018, 2019).

Şekil 1'den de anlaşılacağı üzere İKB harcamalarının büyük bir bölümünü temel kamu hizmetlerine ayırmaktadır. Bu noktada da enerji sektörü öne çıkmaktadır. İKB özellikle Afrika kıtasında yer alan İİT ülkelerinin enerji yoksunluğunu gidermek adına önemli projeler gerçekleştirmiştir. Ulaşım ve haberleşme harcamalarının da büyük bölümü yoksul Afrika ülkelerine yapılmaktadır. Bu anlamda İKB'nin yoksulluğu azaltma noktasında Afrika için özel bir çaba sarf ettiği söylenebilir. Öyle ki 2018 yılındaki 7 milyar dolarlık harcamanın %67'si Afrika'ya yapılmıştır (İKB, 2019). Bu noktada İKB'nin kar sağlamaktan ziyade yoksulluğu önlemeye çalıştığı görülmektedir

Şekil 1: İKB Finansman Dağılımı (1973-2015)

Kaynak: İKB (2016)

İKB'nin gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki yatırımları, sadece yatırımların yapıldığı sektörü değil diğer sektörleri de olumlu etkilemektedir. Özellikle büyük çaptaki yatırımlar dışsallık yaratarak ülkelerin bir bütün olarak ekonomik gelişmelerine öncülük etmektedir (İKB, 2018). Bu noktada İKB'nin performansının genel olarak İİT'nin diğer kuruluşlarının ortalamalarından bir hayli iyi olduğunu söylemek yanlış olamayacaktır.

Sonuç olarak İKB, İİT ülkeleri arasında etki alanını önemli ölçüde arttırmakta ve ortaya koyduğu performansla üye ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sunmaktadır. Bu açıdan İslam ülkeleri arasında hedeflenen işbirliğinin sağlanmasına yönelik olarak İKB'nin mevcut gücünün korunması ve artırılması gerekmektedir.

İslam İşbirliği Teşkilatı'na Üye Ülkelerin Mevcut Durumu ve Potansiyeli

İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkelerin ekonomik ve ticari anlamda homojenlik göstermedikleri ve bazı ülkelerin ekonomilerinin iyi olmasına karşın bazı ülkelerin yoksullukla mücadele ettikleri söylenebilir. Bu anlamda İİT'ye üye ülkeleri ekonomik gelişmişlik seviyelerine göre 3 grupta sınıflandırmak mümkündür (Hassan, Sanchez, & Hu, 2010).

Bu gruplardan ilkinde Afganistan, Bangladeş, Benin, Burkine Faso, Cibuti, Çad, Gambiya, Gine, Gine Bissau, Komorlar, Maldivler, Mali, Moritanya,

Mozambik, Nijer, Senegal, Sierre Leone, Somali, Sudan, Togo, Uganda ve Yemen yer almaktadır. Birleşmiş Milletler tarafından gelişmemiş ülke olarak tanımlanmış bu ülkelerde en temel sorun yoksulluktur. Çoğunlukla tarımsal ürün ihraç eden bu ülkelerde sanayileşme yok denecek kadar azdır.

İkinci grupta Arnavutluk, Guyana, Endonezya, Fas, Fildişi Sahilleri, Filistin, Kamerun, Kazakistan, Kırgızistan, Lübnan, Malezya, Mısır, Özbekistan, Pakistan, Surinam, Ürdün, Tacikistan, Tunus ve Türkiye bulunur. Orta Gelir Seviyesinde yer alan bu ülkeler hem sanayi hem de hizmetler sektöründe ilk gruptaki ülkelere nazaran daha iyi bir seviyededirler. Fakat gelişmiş ülke ekonomileri ile kıyaslandıklarında gerek kişi başına düşen milli gelir açısından gerekse de üretim düzeyi açısından yetersiz kalmaktadırlar.

Petrol ihraç eden ülkelerin bulunduğu üçüncü grupta ise Azerbaycan, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Brunei, Cezayir, Gabon, İran, Irak, Katar, Kuveyt, Libya, Nijerya, Umman, Suudi Arabistan ve Türkmenistan bulunur. İhracatları doğal kaynaklara dayanan bu ülkelerin ekonomik gelişme seviyeleri aynı standartta olmasa da gruptaki her ülkenin gelişme hızı oldukça yüksektir.

Bu açıdan bakıldığında ülkeler arasında homojen bir durumun olmadığı ve örgüt içerisinde sanayileşmiş bir ülke gurubunun yoksunluğu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda ülkelerin ihraç ettiği ürünler değerlendirildiğinde örgütün kendi içerisinde yapacağı ticari faaliyetlerin yetersiz olacağı gözükmektedir. Öyle ki 1. grupta yer alan ülkeler çoğunlukla tarımsal ürün ihraç ederken, ikinci gruptaki ülkelerin sanayileşme çabaları içerisinde olmalarına karşın sanayi ürünleri ihracatında yetersiz kaldıkları anlaşılmaktadır. Üçüncü gruptaki ülkelerin ise ihracatının çoğu doğal kaynaklardır. Bu anlamda İT'ye üye ülkelerin kendi içerisinde yaptıkları ticaret incelendiğinde, istenilen düzeyde bir durumun ortaya çıkmadığı görülmektedir (Amin & Hamid, 2009). Nitekim İT ülkelerinin toplamda 1.63 trilyon dolarlık mal ihracatlarının %77.7'si ile 1.76 trilyon dolar mal ithalatlarının %73.6'sı sadece 10 ülke tarafından yapılmaktadır (SESRIC, 2018).

Yaşanan bu gelişmişlik farklarının dezavantajlarına rağmen İT ülkelerinin en önemli avantajı buldukları coğrafyadır. Coğrafya; ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel yapılarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu anlamda bir ülkenin stratejik olarak önemli bir bölgede yer alması, o ülkenin ekonomik kalkınmasına önemli katkılar sunmaktadır (Amstutz, 1999). Bu açıdan değerlendirildiğine, dünyadaki petrol ve doğalgazın önemli bir kısmı İslam ülkelerinden çıkartılmaktadır ve bu durum İslam ülkelerine fayda sağlamaktadır. Ayrıca birçok İslam ülkesi Asya ve Avrupa Kıta'ları ile Afrika ve Asya Kıta'ları arasında köprü görevi görmektedir. Dolayısıyla İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye birçok ülkenin stratejik olarak önemli bölgelerde yer aldıkları

ve doğal kaynaklara sahip olmaları dolayısıyla coğrafi olarak bir avantaj içerisinde oldukları söylenebilir (Hashmad, 2011).

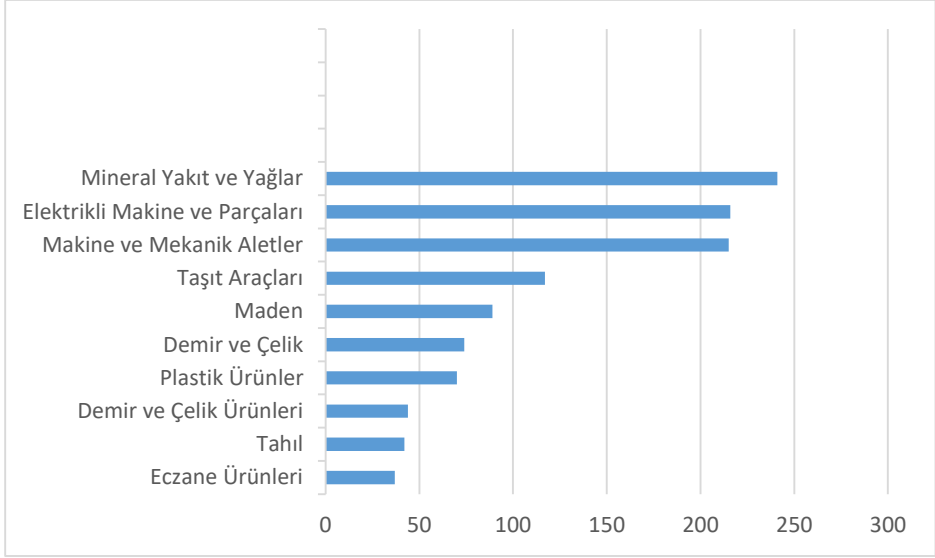
İİT ülkelerinin bir diğer avantajı ise sahip oldukları genç nüfustur. Genç nüfus ülkelerin kalkınma süreçlerinde ihtiyaç duyulan işgücünün karşılanması ve iç talebin yaratılması noktalarında önemli bir kaynaktır. Bu anlamda İslam İşbirliği Teşkilatı kalkınma için gerekli işgücünü karşılayabilecek bir nüfusa sahiptir. Özellikle Endonezya, Pakistan ve Bangladeş bu anlamda İİT için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. İİT ülkelerinde toplamda 564 milyon erkek ve 543 milyon kadın işgücü bulunmaktadır. Fakat İslam ülkelerinde üretimde kullanılan teknolojinin yetersizliği; bu işgücünün atıl kalmasına sebep olmakta ve dolayısıyla da bu işgücünden istenilen ölçüde fayda sağlanamama sorununu ortaya çıkarmaktadır. Üretim sürecinde gerekli teknolojilerin kullanılmaya başlanması durumunda ülke ekonomilerinin kalkınmalarında genç nüfus bu ülkelere büyük bir avantaj sağlayacaktır. Fakat mevcut durumda İİT ülkelerinin işgücü avantajını kullanamadıkları göze çarpmaktadır.

İİT Ülkeleri ve Ticaret

2017 yılında İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkelerin birbirleri ile yaptıkları ticaretin hacmi 319.4 milyar dolardır. Fakat bu rakam planlanan ticaret hacminin ancak %75'ini karşılamaktadır. Bununla birlikte bu rakamın %73.6'sı 10 ülke tarafından gerçekleştirilmekte ve bu anlamda teşkilata üye ülkelerin bir çoğunun ekonomik anlamdaki etkinsizliği göze çarpmaktadır (COMCEC, 2018).

Teşkilata üye ülkelerin dünya ile ticaretine bakıldığında ise yine 10 ülkenin etkinliği göze çarpmaktadır. Fakat yine de toplam ithal edilen mal ve hizmetleri incelemek, İslam ülkelerinin ihtiyaçlarını belirlemek ve bu ihtiyaçların yine teşkilata üye ülkeler tarafından üretilebilirliğini sorgulamak adına önemlidir. Bu nedenle en çok ithal edilen 10 ürün Şekil 1'de gösterilmiştir (ITC, 2019a).

Buna göre teşkilata üye ülkeler önemli ölçüde sanayi malları ithal etmektedirler. Bu anlamda burada üye ülkelerin sanayi alanında ortaya koyacakları ilerlemenin iç ticareti arttıracığı yorumu yapılabilir. Özellikle zengin Körfez ülkelerinin fakir Asya ve Afrika ülkelerine yapacakları doğrudan yabancı yatırımlar; sermaye ve işgücünü bir araya getirerek etkin bir kaynak oluşturabilecektir. Bu noktada Çin'in Afrika politikası örnek alınabilir. Öyle ki Çin'in Afrika'daki doğrudan yabancı yatırımları hem Çin hem de Afrika ekonomisine fayda sağlamaktadır.

Şekil 2: İİT Ülkelerinin En Çok İthal Ettikleri 10 Ürün (2018, Milyar Dolar)

Kaynak: ITC Trade Map

Üye ülkelerin ihracatına bakıldığında ise ihracatın büyük oranda doğal kaynaklara dayandığı görülmektedir. Fakat uzun vadede bunun sürdürülebilirliği yoktur. Gerek kaynakların bitecek olması gerekse de gelişmiş ülkelerin alternatif enerji alanında önemli gelişmeler katetmeleri, İİT'ye üye ülkelerin farklı sektörlerde de gelişme göstermesi gerektiğine işaret etmektedir.

Tablo 1: İİT Ülkelerinin En Önemli 10 İhracat Partneri

Ülke	Milyon Dolar			Oran %		
	2016	2017	2018	2016	2017	2018
Çin	106.1	125.4	178.0	7.16	7.27	8.57
Hindistan	68.1	85.8	103.5	4.59	4.94	4.96
Amerika	82.0	97.1	102.1	5.54	5.64	4.91
Singapur	50.8	60.0	68.4	3.37	3.49	3.27
Japonya	53.0	57.4	65.2	3.58	3.31	3.13
İtalya	46.3	53.0	63.9	3.10	3.08	3.03
Kore	35.8	45.0	58.3	2.36	2.62	2.79
Almanya	37.0	43.5	50.8	2.5	2.5	2.4
İspanya	30.6	37.5	47.5	2.03	2.15	2.26
Fransa	33.2	39.8	47.2	2.23	2.27	2.26
İlk 10 Ülke Toplam	543.2	644.9	785.3	36.69	37.44	37.8
Toplam İhracat	1480.9	1720.9	2076.9	100.0	100.0	100.0

Kaynak: ITC Trade Map

Tablo 1'de İİT ülkelerinin en çok ihracat yaptığı ülkeler gösterilmiştir. Burada dikkat çeken bir diğer nokta ise gelişen ekonomilere sahip olan Çin ve

Hindistan'ın İİT ülkeleri ile olan ticaretindeki artıştır (ITC, 2019b). Ekonomik gelişmelerini sürdürebilmek adına kaynak arayışı içerisinde olan Çin ve Hindistan, gelişmemiş İİT ülkeleri için önemli bir fırsattır. Gerek tarımsal ürün ihracatı gerekse de bu ülkelerden yapılacak doğrudan yabancı yatırımlar, ülkelerin kalkınmalarına önemli katkılar sunabilecektir.

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Karşılaştığı Sorunlar

Üye ülkelerin coğrafi konumları birbirlerine yakın olsa da ülkelerin farklı siyasi tercihleri birçok konuda ortak hareket etmelerine engel olmaktadır. Bu durumun birçok nedeni olsa da en önemlisi ülkelere arasında var olan etnik ve mezhepsel çatışmalarıdır. Nitekim Orta Doğu ve Afrika birçok Müslüman ülkenin savaşına sahne olmuştur.

İİT'nin karşılaştığı bir diğer önemli sorun ise arz eksikliğidir. Doğal kaynaklar ve tarım dışında neredeyse hiçbir şey üretmeyen bu ülkelerin kendilerine yeter bir ekonomi sağlamaları şu an için mümkün gözükmemektedir. Gerek beşeri sermayenin niteliksizliği gerekse de birçok alanda dış dünyaya bağımlı bir halde olmaları ülkeleri kendi çıkarlarına hareket etmeye mecbur bırakmaktadır. Dolayısıyla da çoğu zaman bu ülkeler üye olmayan diğer ülkelerin dayatmalarını kabul etmek zorunda kalmaktadırlar (Dabour N. M., 2001).

Müslüman ülkelerin buldukları coğrafyada gerek ekonomik gerekse de siyasi anlamda etkisiz oluşları, onları bölgede bulunan diğer devletlerle ilişki içerisine girmeye mecbur bırakmaktadır. Dolayısıyla da bu durum Müslüman ülkeleri bölgesel ittifaklara yönlendirmekte ve İİT'den uzaklaştırmaktadır. Orta Asya'da bulunan ülkeler Rusya'nın etkisi altında iken Malezya, Singapur gibi ülkeler Çin ve Japonya gibi ülkelere yakınlaşmaktadırlar. Gene Türkiye ve Arnavutluk bir yanda İİT çıkarlarına göre hareket ederken bir yandan da Avrupa Birliği'ne girme çabası içerisinde olduklarıdır. Sonuç olarak hiçbir Müslüman ülke için öncelik İslam İşbirliği Teşkilatı değildir (Öztürk, 2008).

İİT içerisinde yaşanan siyasi problemlerin yanında ekonomik problemler de işbirliğinin sağlanmasının önüne geçmektedir. İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkeler arasında yaşanan gelişmişlik farkları ekonomik entegrasyonun sağlanmasına engel olmaktadır. İİT'ye üye ülke sayısı 57 olmasına karşın toplam ihracatın %77.7'si sadece 10 ülke tarafından yapılmaktadır. Bu durum ülkelerin ekonomik önceliklerini farklılaştırmakta ve dolayısıyla da ortak hareket etme politikasının önüne geçmektedir. Aynı zamanda bu durum İİT içerisinde her ülkenin eşit söz sahibi olmamasına neden olmaktadır.

SONUÇ

İslam İşbirliği Teşkilatı 50 yıllık geçmişine rağmen üye ülkeler arasında beklenen işbirliğinin gerçekleştirme noktasında yetersiz kalmıştır. İİT yapısı, amaçları ve bünyesinde kurulan organlar itibariyle diğer uluslararası örgütlerle benzerlik taşımakta fakat alınan kararların uygulanmayışı nedeniyle benzerlerine nispetle istenen düzeyde bir başarı ortaya koyamamaktadır. Öyle ki üye ülkelerde gerek siyasi gerekse de ekonomik sıkıntılar hala devam etmektedir.

Üye ülkeler arasında tarihsel süreçte çeşitli anlaşmazlıkların var oluşu ve örgüte üye ülkelerin ekonomik gelişme düzeylerinin farklılığı bu başarısızlığın temel nedenleridir. Bunun dışında üye ülkelerin bir kısmı aşırı yoksul, diğer kısmı ise sadece doğal kaynaklardan gelir sağlamaktadır. Bu anlamda tarım ürünleri dışında üretim düzeyinde yaşanan sıkıntılar üye ülkeleri diğer devletlere mecbur kılmakta ve dolayısıyla da ülkeler kendi çıkarlarına göre hareket ederek örgüte olmayan diğer ülkelere yanaşmak zorunda kalmaktadırlar. Bu durumda ise örgüt üyesi ülkeler arasında bir birliklilik söz konusu olamamaktadır.

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın başarısızlığını günümüzde yaşanan gelişmelerle ortaya koymak mümkündür. Afrika Kıta'sındaki üye ülkelerin içinde buldukları aşırı yoksulluk, Orta Doğu'da üye ülkeler arasında devam eden savaşlar veya fikir ayrılıkları ve üye ülkeler arasında var olan ticaret hacminin yetersizliği bu duruma örnek olarak verilebilecek somut gelişmelerdir.

Özellikle ticaret alanında işbirliğinin yetersiz oluşu dikkat çekmektedir. Nitekim 2017 yılında İslam İşbirliği Teşkilatı üye ülkeleri toplam ihracatlarının %19.6'sını ve toplam ithalatlarının %18.4'ü örgüt üyeleri ile gerçekleştirmişlerdir. Dolayısıyla örgüt içi ticaretin yetersiz olduğu ve örgüte üye olmayan ülkelere ticari bir bağımlılığın söz konusu olduğu söylenebilir. Ticaret konusunda yaşanan bu sorunların aşılması adına İSEDAK öncülüğünde çeşitli projeler geliştirilmekte ve bunların uygulanması ile üye ülkeler arasında ticaretin artırılması hedeflenmektedir.

İslam İşbirliği Teşkilatı büyüklüğü açısından dünyadaki saygın örgütler arasındadır. Fakat şimdiye dek ortaya koyduğu performans nedeniyle ne ekonomik ne de siyasi anlamda dünya çapında bir etki yaratamamıştır. Üye ülkeler arasında birçok konuda istenen düzeyde işbirlikleri sağlanamamakta ve dolayısıyla İİT başarısız bir örgüt olarak kalmaktadır.

Sonuç olarak Müslüman ülkeler arasında ekonomik, siyasi ve sosyal entegrasyonun önünde birçok engel bulunmaktadır. Mevcut politikaların sürdürülmesi durumunda bu engellerin kalkması da şu an için mümkün gözükmemektedir. Ülkeler arasında var olan problemlerin rafa kaldırılarak,

örgüt lehine hareket edilmesi ve ticari anlamda İİT ülkeleri arasında pozitif ayrımcılık yapılması gerekmektedir. Ayrıca ticaret ve işbirliğinin artması adına İİT üyesi zengin Körfez ülkeleri ile fakir Asya ve Afrika ülkeleri arasında faktör hareketliliğinin artırılmalıdır. Bu adımların atılması ve kararlılıkla sürdürülmesi halinde kısa dönemde gelişmiş İİT ülkeleri zarara uğrayacak olsalar da uzun dönemde hem gelişmiş hem de gelişmemiş İİT ülkeleri bu durumdan fayda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akgül, M. S. (2013). Çekim Modeli Bulguları Işığında Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı İle İlişkileri ve Ticari Potansiyeli. *Adam Akademi*, 3(2), s. 83-110.
- Akgül, M. S. (2013). Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) İle İlişkileri ve Ticari Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı. 20-21. Ankara: Merkez Bankası.
- Alsharif, A. (2012). *Organization of Islamic Cooperation suspends Syria*. (Reuters) Mart 1, 2019 tarihinde <https://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-islamic-summit/organization-of-islamic-cooperation-suspends-syria-idUSBRE87E19F20120816> adresinden alındı
- Amin, R., & Hamid, Z. (2009). Towards an Islamic Common Market: Are OIC Countries Heading the Right Direction? *IJUM Journal of Economics and Management*, 17(1), s. 139.
- Amstutz, M. R. (1999). International Conflict and Cooperation: An Introduction to World Politics. *McGraw-Hill College*, s. 193.
- Arslan, K. (2014). İslam Ülkeleri Arasında İşbirliğine Giden Yolda Yeni Arayışlar. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(21), s. 179-198.
- Ataman, M., & Gökşen, A. (2004, Ocak). Sembolizm ve Aktivizm Arasında İslam İşbirliği Teşkilatı. *SETA Analiz*(74), 11.
- Awwal, J. (2009). *Islamic development bank group*. Cidde: Islamic Development Bank.
- Castillo, V. L. (2014). The Organization of Islamic Cooperation in Contemperor International Society. *Revista Electronica De Estudios Internacionales*, s. 6-7.
- COMCEC. (2009). *Istanbul Declaration*. Mart 22, 2019 tarihinde http://www.comcec.org/wpcontent/uploads/2015/08/ISTANBUL_D_ECLARATION.pdf adresinden alındı
- COMCEC. (2018). *Planning of National Transport Infrastructure In The Islamic Countries*. Ankara.

- Dabour, N. M. (2001). Economic Problems of The Least -Developed and Land-locked OIC Countries. *Journal of Economic Cooperation*, 22(1), s. 105-144.
- Dabour, N. M. (2004). Implication of Establishing an Islamic Common Market: Gradual Integration and Possible Consequenses. *Journal of Economic Cooperation*, 25(1), s. 71-98.
- Gabriela, S. M. (2013). The Role Of International Organizations In The Global Economic Governance – An Assessment . *Romanian Economic and Business Review*, s. 308-316.
- Gorg, H., & Greenaway, D. (2004). Much ado about nothing? Do domestic firms really benefit from foreign direct investment? *World Bank Research Observer*(19), s. 171-197.
- Hashmad, S. A. (2011). The OIC Potential, Capabilities and Constraints For International Conflict Resolution. *Strategic Studies*, 31(1), s. 110-112.
- Hassan, M., Sanchez, B., & Hu, M. (2010). Economic Performance of OIC Countries and The Prospect of an Islamic Common Market. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 32(212), s. 67-68.
- İKB. (2016). *42 YEARS IN THE SERVICE OF DEVELOPMENT*. Riyad: Islamic Development Bank Group.
- İKB. (2017). *Annual Report 2016*. Riyad: Islamic Development Bank.
- İKB. (2018). *Development Effectiveness Report*. Riyad: İslamic Development Bank.
- İKB. (2019). *2018 Annual Report: Transformation In A Fast-Changing World: A Road To Sustainable Development Goals*. Riyad: İslamic Development Bank.
- İSEDAK. (2019). *İslam İşbirliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi*. Mart 13, 2019 tarihinde <http://www.comcec.org/isedak/isedak-hakkinda-2> adresinden alındı
- ITC. (2019a). *List of products imported by Organization of the Islamic Cooperation (OIC)*. Ağustos 2, 2019 tarihinde Trade Map: https://www.trademap.org/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpmm=1%7c%7c6%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1 adresinden alındı
- ITC. (2019b). *ist of importing markets for a product exported by Organization of the Islamic Cooperation (OIC)Metadata*. Ağustos 3, 2019 tarihinde ITC Trade Map: https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpmm=1%7c%7c6%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c2%7c2%7c2%7c1%7c4%7c1%7c1 adresinden alındı
- Jeffery, M. (2018). Issues And Challenges Of Oic In The 21st Century. doi:10.13140/RG.2.2.25284.12165

- Kayaoğlu, T. (2015). *The Organization of Islamic Cooperation: Politics, Problems And Potential*. New York: Routledge.
- Martin, L. (1999). The Political Economy of International Cooperation. *Global public goods: international cooperation in the 21st century* (s. 377). içinde New York: Oxford University Press.
- OIC. (2018). *Resolutions On the Cause of Palestina, Al-Quds Al-Sharif and Arab-Israili Conflict, Session of Islamic Values For Sustainable Peace, Solidarity and Development*. Daka.
- OIC. (2019). Resolutions On the Cause of Palestina, Al-Quds Al-Sharif and Arab-Israili Conflict. *Solidarity and Development* (s. 3). Daka: Session of Islamic Values For Sustainable Peace. Haziran 20, 2019 tarihinde alındı
- Öztürk, İ. (2008). İslam Ülkeleri Arasında İşbirliğine Giden Yolda Fırsatlar ve Engeller. *Çerçeve Dergisi*(48), s. 36-44.
- Öztürk, M. B. (2018). Türkiye ve dünya ticareti içerisinde islam işbirliği. *Sakarya iktisat dergisi*, 7(3), s. 40-53.
- Panasyuk, M., Novenkova, A., Chalova, A., & Anopchenko, T. (2013). Region in the International Economic Cooperation System. *World Applied Sciences Journal*(27), s. 145-148. doi:10.5829/idosi.wasj.2013.27.emf.30
- SESRIC. (2018). *OIC Economic Outlook: Challenges and Opportunities Towards Achieving The OIC-2025*. Ankara. Nisan 12, 2019 tarihinde alındı
- Sonu, J. (2010). Regional Cooperation in South Asia: India Perspectives. *Promoting Economic Cooperation in South Asia*. içinde SAGE Publications.
- Uslu, N. (2018). İslam İşbirliği Teşkilatı ve Çatışmaların Çözümü. *IV. Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu: Orta Doğu'da Barışı Tesis Etmek*. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Üstün, N. (2016). *İslam İşbirliği Teşkilatının İşlevselliği ve Türkiye'nin Rolü*. Konya Ticaret Odası Ekonomik Araştırmalar ve Proje Müdürlüğü.

